

Мр РАДОИЦА ЛУБУРИЋ

ЈУГОСЛАВИЈА ИЗМЕЂУ ИСТОКА И ЗАПАДА 1945-1955

Прича о Југославији у првој деценији након завршетка Другог свјетског рата уједно је и прича о двама догађајима у којима је ова земља била један од главних актера а који су у том времену имали и свјетско-историјски значај. Ријеч је о сукобу Југославије и СССР-а 1948-1953. године, који је уједно био сукоб југословенске државе и са земљама, партијама и покретима који су се налазили у совјетској идеолошкој сфери, као и о њиховом помирењу које је отпочело убрзо након Стаљинове смрти, марта 1953, а крунисано доласком „Руса“ у Београд маја 1955. године. Оба ова догађаја су узбудила свијет, сваки на свој начин, а њихов свјетско-историјски значај види се из тога што су на директан или индиректан начин дотицали више од педесет земаља свијета. Ови догађаји су значајно утицали не само на судбину Титове Југославије, већ и на глобалне односе Истока и Запада у читавом периоду хладног рата. У неким сегментима, последице ових догађаја осјећају се још и до данас.

Имајући у виду сву сложеност и вишеслојност проблематике, настојаћемо да што сликовитије приближимо један свијет који је, убрзаним корацима, из тек завршеног Другог свјетског рата хрлио у хладни рат. У том оквиру средиште наших разматрања усмјерено је на Југославију, којој је на крају рата припала улога тампон државе између супарничких суперсила, дојучерашњих савезника, што јој је придавало свјетски значај...

1. НЕПОПРАВЉИВИ СВИЈЕТ

Из свјетског - у хладни рат

Други свјетски рат још није био ни завршен, а међу савезницима у антифашистичкој коалицији ковани су планови о новој прерасподијели моћи. Иза кулиса Атлантске повеље која је, на универзалним принципима

слободе, демократије и поштовања суверенитета, донесена у име више од педесет земаља свијета, вођени су преговори и склапани тајни уговори о сферама интереса. Треба рећи да су Стаљин и Хитлер, још у случају подјеле Пољске и „повраћаја“ Бесарабије и Буковине СССР-у, 1939-1940. године, дали примјер у кројењу тајних сфера.

СССР и Сад, као побједници, ратни савезници и двије војно, економски и политички намоћније земље послеријатног свијета, имали су и највећи утицај на његово обликовање. Кримским преговорима владавина биполаризма ове двије велике силе само је озаконена, што је био увод у наступајуће конфронтације широких размијера. Резултатима Кримских преговора, међутим, нијесу биле задовољне и све преговарачке стране. Међу бројним историчарима Запада сматрало се да је, управо на Криму, у Јалти, фебруара 1945. године, западни свијет претрпио највећи дипломатски пораз доживљен у својој модерној историји, што потврђује чињеница да се цио преговарачки „успјех“ западних вођа тада, практично, свео на Декларацију о ослобођеним територијама под којом су се разумијевала демократска права и процедуре, што Стаљина, иначе није много узнемиравало. Као кривци за неуспјех најчешће су означавани Американци - Рузвелтова попустљивост изазвана болешћу, америчко одбацивање Черчилових идеја да се „Руси“ пресретну на Балкану и средњој Европи, а занемаривано је и фактичко стање на терену и чињеница да је велику совјетску помоћ у Кримским преговорима опредјелјивала колосална војна сила СССР-а.

Западне савезнике Стаљин је тада, практично, довео пред свршен чин. Одлагао је сусрет у Јалти све док трупе Црвене армије нијесу биле у пуној офанзиви на свим фронтovima и налазиле се у, или на прагу, седам европских престоница. Након што су, само неколико мјесеци раније, помогле народноослободилачкој војсци Југославије да ослободе Београд, у вријеме одржавања Кримске конференције трупе Црвене армије налазиле су се у Варшави, Софији, Букурешту... Жуков је био пред Берлином, Коњев стотинак километара од Прага, Малиновски и Толбухин пред заузећем Будимпеште и осамдесетак километара од Беча... Трупе Црвене армије имале су на крају рата највећу копнену силу на свијету, која је бројала око 10 милиона војника и била дјелимично стационирана у источноевропским земљама, као и окупираним дјеловима Њемачке и Аустрије.

Носећи главни терет на својим леђима, СССР је стекао огроман углед међу антифашистичким снагама у цијелом свијету. Побједоносним ратом који је ову земљу, према новијим руским подацима, коштао око 30 милиона живота, СССР је коначно разбио принудну изолацију у којој се налазио током више година међуратног периода и територијално се проширио за величину једне Француске. Придруживши се посљедњих дана рата западним савезницима у војничком сламању Јапана, СССР је проширио своје границе и на Далеком истоку.

Пораз сила Осовине донио је и Сједињеним Америчким Државама моћ и престиж какав оне нијесу имале у читавој својој историји. Окренувши леђа изолационизму, САД су преузеле улогу водеће силе западног свијета, са амбицијама да воде глобалну политику, правдајући то потребом заустављања експанзије и ширења комунизма. Нашавши се изван домашаја ратних разарања, САД нијесу осјетиле последице рата на свом тлу, па су могле не само да издашно помажу своје ратне савезнике, већ и да чудовишном брзином повећају своју производњу и потрошњу тако да је она, за само неколико година након рата, достигла такав ниво коме није било сличног у ранијој историји. У Сједињеним Америчким Државама 1948. године било је запослено око 60 милиона људи, а годишња вриједност произведене робе достигала је износ од преко 225 милијарди долара.

Најјача земља западног свијета манифестовала је крајем рата и своју војну моћ атомским ударима на Хирошиму и Нагасаки, чиме се човјечанство суочило са оружјем таквог разорног дејства да се више нико није могао осјећати спокојним. Ефективе САД, пак, налазиле су се у Јапану, Француској и Италији, окупираним зонама Њемачке и Аустрије, а нешто касније и у Грчкој и Турској. Сагласно одлукама Потсдамске конференције, из јула 1945. године, СССР је окупирао источну зону Њемачке, САД југозападну, Велика Британија сјеверозападну, а Француска западну, док се Берлин налазио под заједничком окупацијом.

Иако су Велика Британија, Француска, третиране као велике силе, оне су се налазиле у сјени совјетске и америчке моћи. По Закону о зајму и најму, Британци су из рата излазили као дужници САД, а њихов утицај у Европи битно је опао у корист САД и СССР-а. Велика Британија је била принуђена да пред Американцима одступа и у својим традиционалним сферама интереса на Медитерану - Грчкој и Турској. Уз све то, британско и француско колонијално „царство“ почело је, под последицама Другог свјетског рата, јапанске агресије и снажног антиколонијалног покрета, незадрживо да се распада.

Владајуће снаге на Западу, нарочито у САД и Великој Британији, узнемиравала је огромна моћ СССР-а, велике политичке промјене у Источној Европи и пораст утицаја комунистичких партија у Италији и Француској. Раним сукобима око Њемачке - у вези са денацификацијом, статусом Берлина, источним границама, репарацијом и другим спорним питањима - одшкринута су врата озбиљним сучељавањима међу побједницима, на блоковској основи. Западне силе су наступале под плаштом одбране „слободе свијета“ од тоталитаризма и комунистичке диктатуре, а њихов најмилићантнији „бранилац“ постао је управо један од тројице главних преговарача на Криму - дојучерашњи савезник, Винстон Черчил (Winston Churchill). Он је још у вријеме тршћанске кризе, маја-јуна 1945, сковао крилатицу о фамозној „гвозденој завјеси“ коју су комунисти спустили између свог и „слободног свијета“. Његова иступања

марта 1946. године у Америци, у присуству америчког предсједника Харија Трумана (Harry Truman), у којима је позвао на „крсташки рат“ против комунизма, представљала су јасан сигнал да свијет улази у „хладни рат“.

САД су почетком фебруара 1947. године установиле нову спољно-политичку доктрину, утемељену на глобалној експанзији америчког „начина живота“ и схватања слободе. Осим предсједника Трумана, америчку спољну политику у то вријеме водио је и генерал Џорџ Маршал (George Marshall), који је, јануара 1947. године, постао амерички министар иностраних послова.

Антикомунистички интонирана Труманова доктрина из 1947. године којом су САД преузеле обавезу да бране интегритет Грчке и Турске од спољне агресије и унутрашњих преврата, уз истовремено прихватање Маршаловог плана који се, иначе, званично звао „Програм за обнову Европе“ и којим су западноевропске земље и Турска, по основу помоћи, добиле, у периоду од 1947. до 1952. године, око 17 милијарди долара, представљали су окосницу нове америчке спољнополитичке стратегије тзв. *Containment*, тј. запречавање СССР-а. Рачунало се да би Маршалов план могао санирати привреду у тим европским земљама, учврстити политичку кохезију и подићи њихову способност за одбрану од комунизма, а његовим спровођењем америчка роба и капитал нашли би и своје значајно тржиште, што није било за потцјењивање. Совјетски војни аналитичари оцјењивали су, пак, да је „сврха Маршаловог плана била да (у Европи - прим. Р. Л.) створи велике армије за сукоб са Русијом, које би Американци подржавали у случају потребе својим поморским снагама и стратешким ваздухопловством, наоружаним А-бомбама“.

Труманова доктрина и Маршалов план представљали су оне спољне чиниоце који су свакако убрзали сазријевање Ждановљеве идеје о обнови старе Стаљинове тезе о „два непомирљива табора“ и успостављању пуне доминације у Источној Европи. Ову тезу Андреј Жданов је инаугурисао у септембру 1947. године, на Оснивачкој конференцији Информбироа. Декларација „Савјетовања представника комунистичке партије (...)“, коју је за ту прилику управо он припремао, истицала је, поред осталог, да су се „на тај начин, формирала (...) два табора - табор имперјалистички и антидемократски, коме је основни циљ успостављање господства америчког имперјализма и демократски, коме је основни циљ подривање имперјализма, учвршћивање демократије и ликвидација остатака фашизма“.

Послије Труманове доктрине и Маршаловог плана на ред је дошло војно „заокруживање“ Запада. Априла 1949. године створен је Сјевероатлански пакт, коме су, поред САД, Велике Британије и Француске, приступиле и Италија, Канада, Холандија, Белгија, Норвешка, Исланд и Португалија. Овом војном савезу 1952. године приступиле у Грчка и Турска. Војним уговором о организацији пакта било је предвиђено да се напад на једну земљу уговорницу сматра нападом на све његове

потписнице. Пактове су закључиле и земље Азије и Пацифика (Манилски и Багдадски пакт). Као пандан Сјевероатланском пакту, шест година касније СССР и источноевропске земље склопиле су и свој војни савез, познат као Варшавски пакт.

Од завршетка Другог свјетског рата није прошло ни пуне три године, а у срцу Европе избиле су три жестоке ерупције хладног рата. Поред комунистичког преузимања власти у Чехословачкој фебруара 1948, два догађаја из јуна исте године нарочито су узбудила свијет. Ријеч је о нападу Информбироа на Југославију и о Берлинској блокади, догађајима који су представљали опасну пријетњу миру и директном сучељавању супарничких страна.

Блокада Западног Берлина, заведена од стране совјетских снага као одговор на покушај западних савезника да „илегално проведеном“ монетарном реформом дестабилизују совјетску окупациону зону, представљала је једно од првих кризних жаришта послеријатног свијета. Ова драматична епизода, у склопу које је „ваздушним мостом“ становницима Западног Берлина скоро годину дана достављана храна и огрјев, окончана је у мају 1949. године. Стварањем „бизоније“ и касније „тризоније“, западни савезници су помогли уставно конституисање Савезне Републике Њемачке, а Совјетски Савез успостављање Њемачке Демократске Републике, исте године. Двије новоосноване њемачке државе наставиће живот у међусобним антагонизмима, као иступрене снаге супротстављених блокова. Критична 1948. година ипак је прошла без новог рата у Европи, а разлога за то било је више.

Иако су САД до љета 1949. године имале монопол у атомском наоружању, као и значајну предност у стратешком ваздухопловству и у морнарици, америчке процјене о совјетској војној снази готово су изазвале панику. Према једној, СССР је 1948. године располагао са 50-60 добро опремљених дивизија, којима је задна Европа могла супротставити тек шест својих и једну америчку дивизију стационирану у Њемачкој. Према једној другој процјени, СССР је у том периоду имао четири до пет милиона војника, док је америчка копнена војска у истом периоду имала само 645 хиљада људи. СССР је, међутим, према Хрушчовљевом признању из 1960. године, у то вријеме под оружјем имао „само“ око 2,8 милиона људи, што ни издалека није било довољно за отпочињање неког новог свјетског сукоба, понајмање у Западној Европи. Један западни аналитичар утврдио је, истина много касније, да је у раздобљу од 1945. до 1953. године „способности дјелотворног совјетског удара биле ограничене на совјетски териториј и непосредно сусједно подручје“.

Свијет се, међутим, убрзо нашао на ивици нове катастрофе. У недјељу 25. јуна 1950. године, у првим јутарњим сатима, сјевернокорејске јединице прешле су 38. паралелу, што је означило почетак Корејског рата. Тиме је била разријешена дилема да ли ће војна интервенција услиједити на Балкану или на Далеком истоку. Стаљин се, упоређујући политичке и

стратешке ризике, одлучио на разбијање „империјалистичког ланца“ у Кореји, умјесто на Балкану, као тренутно прихватљивој варијанти. Можда је Стаљин и блефирао, провјеравајући да ли ће доћи до интервенције САД под заставом Уједињених нација у Кореји или не. У случају да Американци нијесу интервенисали на Корејском полуострву, није искључено да би Стаљин њихову спремност на отпор тестирао на Балкану. Но, једно је евидентно - избијањем Корејског умјесто балканског рата, у Југославији се примјетно одахнуло.

Интервенција САД, под заставом Уједињених нација, повукла је ангажовање „кинеских добровољаца“, који су, прешавши граничну ријеку Јалу, продирали на тло Сјеверне Кореје и одбацили америчке трупе под Макартуровом командом јужно од 38. паралеле. Овог ратоборног генерала предсједник Труман је, априла 1951. године, изненада смијенио, осујетивши његове намјере да рат прошири инвазијом кинеског копна, употребом Чан Кај Шекових трупа и атомским бомбардовањем Кине. На Макартурово мјесто постављен је нови генерал, Меџу Рицвеј, који је на мјесту команданта сувоземних трупа у Кореји остао све до половине 1952. године и Ајзенхауерове номинације за предсједника САД, када је од њега преузео команду над војним снагама у Европи. За нешто више од три године ратовања, САД су у Корејском рату изгубиле 25 хиљада живота и имале још 117 хиљада рањених.

Политика САД, усмјерена на апсолутни престиж и сузбијање главног ривала, добила је назив *Pax Americana*, због концепције о уређењу свјетских односа на бази америчке превласти. Мијешање САД у свјетске токове након Другог свјетског рата постало је исто толико уобичајено, као што је био уобичајен и њен изолационизам у међуратном радобљу.

На америчку политику *Pax Americana* Стаљин је узвраћао климом општег неповјерења и поновним затварањем СССР-а, као и лагерских граница, у којима је, сем у југословенском случају, господарио, „милом или силом“, све до своје смрти.

2. СЕНЗАЦИОНАЛНИ СУКОБ У ЛАГЕРУ 1948. ГОДИНЕ

Рајн Јосифа против Јосифа

На политичку, економску и војну интеграцију западних земаља под вођством САД, источни блок је одговорио својом институционализацијом - Информбиroom, септембра 1947, Савјетом за економску узајамну помоћ, јануара 1949. и Варшавским пактом, маја 1955. године.

Информбиroom је створен само неколико мјесеци након што су јединице Црвене армије напустиле Мађарску, Румунију и Бугарску, земље са којима је фебруара 1947. био потписан уговор. Идеју стварања једног новог интернационалног организма комунистичких партија покренуо је Тито приликом свог боравка у Москви, априла 1945. године. Идеја је поново

разматрана приликом његовог другог боравка у СССР-у јуна 1946, када су у делегацији са Титом били Александар Ранковић и Борис Кидрич. Шта ли је то Тито, у ствари, хтио - интернационалну организацију комунистичких партија, која не би доводила у питање самосталност било које чланице, организације без некадашње комунистичке дисциплине, без обавезности директива, давања мандата, неку врсту консултативног тијела?

На савјетовању у Шкљарској Поремби, Стакленој долини близу Вроцлава, у Пољској, позване су партије из земаља за које је Стаљин сматрао да се налазе у његовој интересној сфери, као и двије најјаче комунистичке партије из западних земаља - италијанска и францука. Организација је имала европски карактер, јер није обавезивала партије из других дјелова. Грчка партија није позвана, јер се и није налазила у интересној сфери СССР-а, а уз то у земљи се водио и грађански рат. Чланицом Информбироа није постала ни албанска партија, вјероватно због тога што се радило о младој, тек основаној партији, или што се рачунало да се налази под јаким утицајем КПЈ, те да преко ње може бити представљена у Информбироу.

Створивши Информбиро под контролом СКП (б), најјаче и најутицајније партије, Стаљин је преко ове организације, у ствари, хтио да стави под „контролу“ и све друге комунистичке и радничке партије у лагеру, а да, притом, на овај начин у кола своје спољне политике упрегне и неке од најутицајнијих комунистичких партија на Западу. По Стаљиновој замисли, „клијешта“ Информбироа требало је најприје да „стегну“ Југославију и њено политичко руководство са Титом на челу, који се, како је Стаљин сматрао, већ био много осамосталио и „осилио“.

СССР-у је било више него важно да се Југославија одржи као земља под контролом КПЈ, јер се ослањала на Италију, стотинама километара излазила на „топла мора“, стари сан руских владара, али и да не предузима мјере које би биле супротне совјетској политици, или би јој могле нанијети штету. Како и у рату, Стаљин је тражио контролу југословенске спољне политике и, углавном, првих година након рата у томе и успијевао.

Југославија је првих поратних година била једна од земаља која је највише и најактивније сарађивала са СССР-ом. У једном од телеграма упућених својој влади, септембра 1947, амерички амбасадор у Београду саопштио је како је Југославија „постала највјернијим његовим (совјетским - Прим Р. Л) савезником и водећом снагом совјетске експанзије комунизма у региону“. Британска дипломатија је примјећивала „да југословенско руководство у великом степену зависи од совјетске подршке у својој унутрашњој политици, без чега би њено руковођење било немогуће“. И заиста, у тим годинама југословенско руководство је, у основи, потпуно копирало стаљински тоталитарни систем, па је чак и први Устав Југославије, по државно-правним нормама на којима се заснивао, био копија Устава СССР-а.

Тијесно се сарађивало и на економском плану. Иако је у 1946. и 1947. години Југославија била повезана економским уговорима, поред СССР-а и са Албанијом, Шведском, Холандијом, Ираком, Француском, Аустријом, Данском, Египтом, Њемачком, Турском и Финском, цјелокупна југословенска индустријализација почивала је на вулгарном, али и добровољно преузетом Стаљиновом концепту „индустријализације и електрификације“, била ослоњена на СССР. У предвечерје сукоба, јула 1947. године, потписани су споразуми о испорукама индустријске опреме СССР-а Југославији, у виду бескаматног кредита, као и Споразума о робном промету и плаћањима са роком од двије године. Учешће СССР-а у спољној трговини Југославије 1947. године пело се на 34,78 процената. У привреди, цивилним министарствима и Армији радили су совјетски савјетници.

На међународној ацени Југославија је наступала у најтјешњој сарадњи са СССР-ом, нарочито по питању нагомиланих проблема изазваних новим свјетским поретком, који се све више компликовао. СССР је Југославији пружао велику помоћ и подршку по питању њеног територијалног разграничавања, нарочито са Италијом и Аустријом. Но, ту су се већ јавиле прве неподударности у ставовима, у случају тршћанског питања, када је Тито, сматрајући подршку СССР-а недовољном, јавно изразио (истина, у нешто завијеној форми) своје незадовољство. На ову Титову изјаву, која је услиједила у мају 1945. године, Стаљин је одговорио оштро, телеграмски, квалификујући је као „непријатељски испад према СССР-у“.

Несугласице, којих је крајем 1944. и почетком 1945. године било у вези са стратегијом око стварања Балканске федерације, убрзо су превазиђене „збијањем редова“ ради супротстављања све моћнијем и интегрисанијем Западу, тако да су обе земље јединствено и најоштрије осудиле фултонски Черчиллов говор, Труманову доктрину и Маршалов план.

Најкраће - односи између Југославије и СССР-а у том периоду били су споља више него добри: изгледали су пресрдачни, Југославија је нападана као истурени пион СССР-а, Тито је сматран главним спроводником Стаљинове политике на Балкану... У совјетском руководству се истицало да је КПЈ, од свих комунистичких партија, изуев, разумије се, СКП (б), „најзрелији“ и „најиздржљивији“ у „идејно-политичком смислу“. На списку учесника приликом оснивања Информбироа, управо је КПЈ фигурирала на првом мјесту и једино је њој припала „част“ да на том скупу иде са два реферата, а не са једним као све друге комунистичке партије. За сједиште Информбироа и његовог званичног органа одређен је Београд. Па шта се заправо те 1948. између СССР-а и Југославије десило, на запрепашћење ошамућених људи и изненађење цијелог свијета?

Предисторији овог сукоба несумњиво припада престиж који је Југославија имала у антифашистичком свијету, посебно у земљама тзв.

народне демократије. Тито је марта 1946. године посјетио Пољску и Чехословачку, гдје је тријумфално дочекан. Величанствени дочеци поновили су се у новембру и децембру 1947. године у Бугарској и Румунији. Стаљину је сметао Титов послјератни бљесак, сјај и слава, утицај на Балкану... Ма колико били слични, они су били и у много чему различити. Постојале су не само многе разлике у карактеру и темпераменту у интелектуалним и личним склоностима, већ и у годинама. Са 56 година, Тито је 1948. године у очима 69-годишњег Стаљина изгледао скоро као младић. Личним фактом - сујетом Стаљина, подгријаваном љубомором на Тита „запостављених“ вођа из лагера додавно је уље на већ тињалу ватру.

Сукоби су били притајени, без публицитета и не могу се сводити на идеолошке флоскуле и осуде изношене у, већ свима познатој преписци, ЦК СКП (б) са СК КПЈ. Била је то идеолошка ескалација суштинских сукоба иза којих је, колико је данас могуће закључити на основу постојећих извора и изведених доказа, стајала ова Стаљинова тежња да укроти Тита, да Југославију подведе под своју контролу, омете њен самосталан развитак и стави под пуни надзор њене међународне везе. Тито је био ниосилац полицентрализма у комунистичком покрету, што није могло да не узнемири Стаљина. При томе мислимо на идеје и активности које је он водио у правцу стварања балканске (јужнословенске) федерације, али под својом доминацијом и на полицентричном принципу, а не на основама дуализма (Југославија и Бугарска), као што су то замишљали Бугари. Југословенски маршал је можда и сањао федерацију у којој би он био једини вођа, али само такву која би била састављена од Бугарске, Албаније и шест федералних јединица створених на Другом засиједању АВНОЈ-а, новембра 1943. године (Србија, Хрватска, Словенија, Босна и Херцеговина, Македонија и Црна Гора).

У новонасталој ситуацији, Стаљин је, међутим, форсирао бугарско-југословенску федерацију као формулу за „укроћавање“ Тита, али је његов захтјев, на проширеној сједници Политбироа ЦК КПЈ, почетком марта 1948. године, глатко одбачен као неизводљив, под образложењем да би једна таква федерација, у жеку извршења петогодишњег плана, Југославију додатно оптеретила. Одлука југословенске владе о „предислокацији југословенске 2. пролетерске пјешадијске дивизије у Албанију“, која је донесена „без учешћа совјетских војних савјетника при Југословенској армији“, још више је разљутила Стаљина. Колико су ову ситуацију користили западни фактори (путем интрига, потпиривања свађа, ишчекивања да совјетски блок ослаби) данас је тешко закључити без поузданих извора. Ипак, чини се да улога сер Чарлса Пика (Charles Peake), настављача Маклејнове мисије код Тита, као британског амбасадора у Београду од љета 1946, из ових догађаја није могла бити искључена.

Даљи спорови стварали су се сами по себи, а њима су нарочито доприносили Андреј Жданов и једна фракција совјетских партијских

кадрова у Политбироу, као и Анатолиј Лаврентијев, амбасадор СССР-а у Београду. Овај други је, уз војног аташеа генерал мајора Г. С. Сидоровича, својим извјештајима из Београда континуирано потпиривао ватру на којој је Стаљин намјеравао да „опамети“ Тита.

Јосип Броз се, међутим, показао отпорнијим него што је то Стаљин могао и помислити. Рат Јосифа против Јосипа, у коме је стратегија једног одређивала стратегију другог, кренуо је сасвим другим током од онога који је планирао велики Грузин.

Стаљин је био самоувјерен да ће лако ликвидирати Тита - као да ће он, безмало, сам пасти. Када се на затвореном засиједању XX Конгреса КП СС, фебруара 1956. године, расправљало о Стаљиновом култу личности и његовим посљедицама, Никита Сергејевич Хрушчов је у свом Специјалном извјештају о овом сукобу, поред осталог, рекао и сљедеће:

„Сјећам се првих дана када је сукоб између Совјетског Савеза и Југославије вјештачки почео да се распирује. Једном, када сам из Кијева дошао у Москву, Стаљин ме је позвао да га посјетим и показујући ми на копију писма које је недавно послао Титу, запитао ме:

- Да ли си ово читао? - И не чекајући мој одговор, рекао:

- Вот шевелъну мизинцем - и не будет Тито. Он слетит...

(- Мрднућу малим прстом - и Тита виће неће бити. Он ће пасти...)

... Али то се није десило Титу. Ма колико је Стаљин мрдао не само својим малим прстом, но и свим другим, чиме је могао мрдати, Тито није пао. Зашто? Зато што је у спору са југословенским друговима иза Тита стајала држава, стајао народ који је прошао сурову школу борбе за своју слободу и независност, народ који је указивао подршку својим руководиоцима...

Тито 1948. није пао, јер је у рату створио своје кадрове, оне који су њему били вјерни. А сам рат их није „исфилтрирао“, у његову корист. Примајући у јануару 1951. године Џона Кенедија (John Kenedy), тадашњег утицајног члана америчког Конгреса (и каснијег предсједника САД), Тито је то „самофилтрирање“ према писању хрватског историчара Дарка Бекића, објаснио на више него циничан начин: Обрачун са Стаљином био је лакши него што се мисли, зато што је од 12 хиљада предратних комуниста, који су били школовани у Русији или на потпуној оданости Стаљину, свега једна четвртина преживјела рат.

КПЈ је већ од 1948. израсла у организацију од више стотина хиљада чланова, нових и младих, којима је Тито био једини вођа. У таквој унутрашњој констелацији снага Тито је могао да предузима мјере које ће га, уз спољни фактор, „одржати у седлу“. На једној страни имао је идеолошки заслијепљено партијско чланство о величини Стаљина и СССР-а као другој отаџбини, а које је Партија, иначе деценијама развијала, али је на другој могао рачунати на традицију слободе и претежан дио борачког састава који се није мирио са Стаљиновим потцјењивањем и

нивелисањем југословенских заслуга у тек протутњалом рату. Као ученик и слѣдбеник Стаљина, Тито је ушао у сукоб са „московским папом“ и његовим методама „збрисао“ своје дојучерашње другове и саборце, али и многе друге невинне људе. Остаће запамћено у аналима законитости да је у току 1949. године, када је југословенска Управа државне безбиједности (УДБА) преузимала борбу против Информбироа, у Југославији било 47% невино ухапшених људи. Овај податак најбоље говори о људима и времену у коме је изгледало да свако може ухапсити свакога само ако га оптужи да је и помислио на Стаљина и „мајку Русију“. Било је то вријеме у којем су царовали терор и незаконоње, а „страх висео у ваздуху“.

Тито није пао ни зато што је знао шта значи Кримски споразум трију вођа, из фебруара 1945, о подјели сфера интереса. Рачунао је на британску подршку, у смислу успостављања поновне равнотеже, поремећене након свог тајног лета са Виса у Москву септембра 1944. и закључења Уговора о пријатељству, узајамној помоћи и послеријатној сарадњи са СССР-ом, од 11. априла 1945. године. Рачунао је да ни САД, у борби са главном супарничком силом, на овај догађај не могу остати равнодушне. И није се преварио. Штаб Џорџа Маршала одмах је схватио да „титоизам“ представља „битну слабост у руским експанзионистичким плановима“. Нова фаза те политике била је сажета већ фебруара 1949. у формули *Keeping Tito afloat*, односно *Одржајти Титија на површини*, као „живог примјера другим сателитским земљама да је одметање од Москве могуће и исплативо.“

Запад није помагао Тита ради демократије, што Титу по вокацији није ни припадало, већ ради разарања и дезинтеграције совјетског блока и стаљинског лагерског монолитизма. Из совјетског блока „отргнуо“ се главни и најгрлатији „совјетски сателит“, снага преко које су „Руси“ излазили на „топла мора“. Совјети су добили опасног противника који је могао бити и „реметилачки фактор“ у земљама Балкана и Подунавља. Није се могао потцијенити ни Титов утицај на комунистичке партије западних земаља, као ни његов углед у ширим међународним размјерама. Са југословенским отпором Стаљину наслућивао се и крај грађанског рата у Грчкој. Дугорочно гледано, постојала је опасност да се и Албанија „отргне“ испод совјетске контроле, јер је пролаз према Отранту објективно запречавала Југославија. Американцима је „Титова побуна“ много значила и због Мао Це Дунгове Кине која је 1949. године прогласила побједу кинеске револуције, па се није искључивала могућност да и она пође својим путем...

Југославији су се на истријском раскршћу 1948. указивале три алтернативе: Титова, Стаљинова и демократска. Преовладала је Титова, јер су је објективно подржале међународне снаге Запада које је Тито створио, као и систем који је репресивно „беспрекорно“ функционисао.

3. СТАЉИНОВА СМРТ И ТИТОВО ПОМИРЕЊЕ С „РУСИМА“ 1953-1955.

Прва реаговања на Зајагу

Око 4 сата ујутру 6. марта 1953. године на московском радију чули су се ударци бубњева, након чега је објављено да је престало да куца „срце саборца и генијалног настављача Лењиновог дјела, мудрог вође и учитеља Комунистичке партије и совјетског народа - Јосифа Висарионовича Стаљина“. Оно што је у први мах било заједничко у свим коментарима о Стаљиновој смрти и на Истоку и на Западу, није се односило на оцјену његове личности и дјела, већ на грозничаво настојање да се нађе одговор на питање - да ли ће доћи до потреса и радикалних заокрета послје одласка неприкосновеног комунистичког вође? Таква брига морила је и југословенско руководство, које се трудило да дође у посјед што више информација везаних за Стаљинову смрт, али и за све друго што је могло наговјестити нови спољнополитички курс Кремља.

Вијест о Стаљиновој смрти Титу је саопштена у јутарњим часовима 6. марта 1953, негдје надамак Сарајева, гдје се тада кретао воз са Титом, његовим сарадницима и пратњом. То је био и главни разлог Титовог задржавања у том граду, на пропутовању за Бококоторски залив, одакле је наредних дана, поморским путем требао да отпутује у званичну посјету Великој Британији. У току тога дана и ноћи југословенски предсједник је читао бројне депеше које су једна за другом пристизале из Амбасаде ФНРЈ у Москви, али и из других свјетских центара политичке моћи. На располагању је имао и најновије агенцијске вијести, које су се из часа у час мијењале.

У првим сатима након саопштења о Стаљиновој смрти југословенско вођство је могло само да нагађа могуће варијанте будућих збивања у Москви. Према свједочењима Титових сарадника, чланови југословенске олигархије су тих дана вијести из СССР-а пратили с великим узбуђењем, али су се њихови разговори ограничавали на коментарисање персоналних промјена. Нарочиту тајанственост и суздржаност показивао је Тито, што значајно релативизује коментаре осталих гласноговорника из његовог ближег окружења. Пут за Велику Британију добро му је дошао да у новонасталој ситуацији, с Балканским пактом у цепу још више ојача своју спољнополитичку позицију и буде спреман за евентуално приближавање СССР-у - ако ствари не крену жељеним током - или за још веће удаљавање од њега.

На прве наговјештаје промјене совјетског става према Југославији није се, међутим, дуго чекало. Још док су трајале „погребне свечаности“, совјетски дипломати различитог ранга, како у Москви тако и широм свијета, показали су знатно благонаклонији однос према својим југословенским колегама, него што је то било уобичајено. На такво

понашање југословенска дипломатија реаговала је веома обазриво, стрепећи да се не излети и погрешно схвати поједине поступке Москве.

Наговјештаји постепеног отпољавања југословенско-совјетских односа одвијали су се далеко од очију јавности. Првих дана након Стаљинове смрти у Југославији није било службених коментара, нити изјава руководиоца. Углавном су преношене агенцијске вијести и у скромном обиму, али ништа о реаговањима у земљи. На дан Стаљинове сахране, 9. марта 1953. године, београдска „Политика“ је, међутим, неочекивано објавила коментар у коме се истицало да, „без обзира ко га наслиједио нико неће имати такву моћ и ауторитет какав је имао Стаљин“, али и да ће међусобно трвење на врху раскрчити пут мислећим и свјесним револуционарним снагама „које још увијек мора да постоје у Совјетском Савезу“.

На Црвеном тргу у Кремљу такве совјетске „мислеће“ снаге већ су ступиле у акцију. Иако није на вријеме добио инструкције из Београда, Драгоје Ђурић, југословенски отправник послова у Москви, присуствовао је 8. марта увече „посмртним свечаностима“ али без настојања да буде упадљив. То му није пошло за руком, јер се ту одједном обрео Јаков Малик, замјеник В. М. Молотова, министра иностраних послова СССР-а, који је након завршене погребне церемоније, упадљиво, пред осталим дипломатама, пришао Ђурићу и поздравио се. На сличан однос југословенски отправник послова само који сат касније наишао је у сусрету са начелником совјетског протокола.

Негдје у то вријеме, на другом крају свијета, у сједишту ОУН у Њујорку, чланови политичког комитета устајањем и минутом ћутања одали су пошту преминулом Ј. В. Стаљину. Југословенима је, међутим, било интересантније када су неки сарадници А. Ј. Вишинског, совјетског сталног представника у тој најмоћнијој међународној организацији, пришли „једном нашем другу (...) и отпочели разговор како су Руси и Југословени најхрабрији народи, како Руси имају потешкоћа са Чесима и Пољацима, како нам је сада тешко и једнима и другима да признамо грешке, али да треба односе нормализовати, постепено, можда прво на спортском пољу, па онда даље...“

Били су то јасни сигнали да у односима Југославије са „Русима“ не треба, како су то неки предвиђали, очекивати status quo или чак погоршање, већ напротив, даље отопљављање односа и постепено смиривање. Тим прије што је са политичке сцене одлазио Јосиф Висарионович Стаљин, главна препрека таквом настојању, кога су 9. марта 1953. године смјестили у Маузолеј поред Лењина, „али пошто је простор између Лењиновог одра и каменог зида којим је он ограђен био мали, то су Стаљина просто углавили и притом га мало изокренули да би ипак могао да стане“. Стицао се утисак јављао је југословенски отправник из Москве, да се Стаљиновим насљедницима панично журило, да им је Стаљин „почео да смета чим је умро“, те да му није било тешко да запази

да се „при свим тим свечаностима није толико радило о Стаљину колико о жељи нове Владе да покаже да је она ту, да постоји исто онако силна као што је била и она Стаљинова“. Дисконтинуитет са Стаљиновим култом назирао се већ на самој погребној церемонији на Црвеном тргу, али и на бројним лицима унезвијереног партијског и државничког апарата. Готово у исто вријеме, Тито је са бројном свитом и у пратњи ратних бродова Југословенске армије испловљавао из Бококорског залива на свој пут у Велику Британију, свјестан да је смрћу совјетског вође једно тешко поглавље његовог живота одлазило у неповрат, али и да би се у односима са „Русима“ могла окренути нова страница историје.

Видно отопљавање југословенско-совјетских односа током прољећа и љета 1953. године, што је поред осталог, довело и до размјене амбасадора, узнемиривало је Запад. То се види и из бројних шифрованих телеграма што су их југословенске амбасаде слале Државном секретаријату за иностране послове ФНРЈ. Тако је, на примјер, из Амбасаде ФНРЈ у Риму преношено мишљење америчких посматрача „како је Југославију немогуће вратити на позиције од прије 1948. године“, као и коментар руководећих кругова Комунистичке партије Италије „да Москва допушта могућност постојања неутралне Југославије“. Док је Владимир Велебит југословенски амбасадор у Великој Британији, закључио „да вијест о размјени амбасадора између Југославије и СССР-а у Лондону није примљена негативно“, дотле је Добривоје Видић, новопостављени југословенски амбасадор, загонетно јављао да су на нотификацију о његовом доласку у Москву одговорили „сви сателити осим Кине“.

Интересовање Запада за даљи развој југословенско-совјетских односа још више је интензивирано у 1954. години. У разговорима са својим западним колегама, југословенске дипломате су настојале да дјелују смирујуће и релативизују процес југословенско-совјетског приближавања, али им то увијек и није баш полазило за руком. Тако је, у октобру 1954. године грчки амбасадор у Москви отворено приупитао свог југословенског колегу Видића: „Зар не видимо да Руси раде на цепању Запада, на пример Грчке од НАТО, Југославије од Б[алканског] П[акта], Француске од Бриселског пакта итд.“ Додатну нервозу Западу стварале су и њихове комунистичке партије, ширећи разне гласине, углавном оне које су справљане у познатој московској кухињи. Југословенски амбасадор у Стокхолму је тако јављао, да се у круговима КП Шведске рачуна и на „повратак КПЈ у заједницу источних партија“. Таквих и сличних гласина, било је напретек.

Иако је размјеном амбасадора окончана прва и најмукотрпнија фаза нормализације југословенско-совјетских односа много брже него што се то очекивало, даље приближавање крајем 1953. и првом половином 1954. било је оптерећено новим неповјерењима, маневрисањима, тактизирањима, изневјереним очекивањима, личним ломовима, љутњама и илузијама, али и продором нових идеја које су у судару са старим

концепцијама и навикама стидљиво испливале на површину. Био је то период када су се и на једној и на другој страни дешавали дубински потреси који су на овај или онај начин директно утицали на даљу судбину југословенско-совјетских односа. У СССР-у је то била борба Стаљинових наслједника за превласт у Кремљу, што је кулминирало ликвидацијом једног од главних и најопаснијих претендента на престо - Лаврентија Павловича Берије, а у Југославији смјењивање једног од Титових најближих сарадника - Милована Ђиласа.

Ликвидација Берије убрзала је пробој и уточиште Никите Сергејевича Хрушчова, главног заговорника помирења с Титом.

Смјењивањем Милована Ђиласа, члана Секретаријата Извршног комитета ЦК СКЈ и предсједника Народне скупштине ФНРЈ, Тито је уклањао потенцијално значајног „кочничара“ на путу поновног југословенског приближавања „Русима“.

Већ одмах након Стаљинове смрти Тито је почео да изражава неспокојство због претјеране либерализације југословенског друштва. Своје сумње у том правцу Тито није крио, свима ставивши до знања да програмске резултате VI конгреса СКЈ из 1952. сматра непромишљено радикалним, те да рачуна са њиховом тихом ревизијом. Југословенски вођа је одлучио да заустави реформе и учврсти своју позицију на власти, не само зато што опасност од совјетске агресије више није постојала, већ и да би онемогућио размахивање либералне струје на чалу са „захуктали“ Ђиласом.

На III (ванредном) Пленуму ЦК СКЈ посвећеном случају Милована Ђиласа, одржаном у јануару 1954. године, Тито је устврдио да „Он (Ђилас - прим. Р. Л) није проповиједао нови тип демократије, социјалистичку демократију, демократију која је сама себи довољна“. Медитирајући шта је за њега демократија, Тито је објашњавао: „Она је за нас средство за постигнуће циља, а то је социјализам, у коме и има само по себи већ садржана и најдемократскија форма владавине. А проповиједање и писање о демократији ради демократије, и то оне западног типа, формалистичке демократије, разумије се да је то кретање назад а не напријед као што каже друг Ђилас“.

Иако свјестан ситуације у којој се налазио на овом партијском „суђењу“, Ђилас је храбро устврдио „да нама у Југославији сада ове наслеђене што смо добили из Совјетског Савеза, лењинске па делимично и наше које смо развили, револуционарне теорије за Партију да нам више не одговара, да би морали ићи ка некаквим, назовимо их реформистичким или не знам каквим теоријама партије“. Биле су то, међутим, ријечи већ одстријељеног дугогодишњег високог партијског руководиоца, за кога су западњаци оцијенили да је предлагао „умесне али преурађене кораке у демократском развоју Југославије“.

Убрзо након што је на олтар југословенско-совјетског помирења Тито принио и своју жртву, Хрушчов је одлучио да се југословенском маршалу обрати писмом, наглашавајући потребу поновног успостављања при-

јатељских односа на државном и партијском нивоу. Писмо је написано 22. јуна 1954, што није било случајно, јер је трабало да асоцира на 22. јун 1941. године, дан када је хитлеровска Њемачка напала СССР, а Комунистичка партија Југославије издала проглас којим је позвала све југословенске комунисте и родољубе да стану у одбрану „прве земље социјализма“.

У наредних десетак мјесеци Хрушчов и Тито су у име својих централних комитета размијенили више писама и телеграма. Тајна преписка Хрушчов -Тито постепено је отопљавала огромно нагомилано неповјерење између двије стране, корак по корак водећи и њиховом директном сусрету.

Најава скорог доласка „Руса“ у Београд, објелодањена 13. маја 1955. године, у читавом свијету је изазвала праву сензацију и најразличитије коментаре. Добривоје Видић је из Москве јављао да је разговарао са британским отправником послова који сматра „да ће независна политика Југославије од ње створити велику земљу“. Сасвим другачије је текао разговор са грчким амбасадором који се „нервозно интересовао“ гдје је и када дошло до споразума о састанку владиних делегација. Истог дана Видић је разговарао и са француским сенатором Аменом који је био „запрепашћен“ совјетском спремношћу да у тако високом саставу иду у Београд. Југословенски амбасадор из Бона је, пак, реферисао да је „интерес огroman у свим политичким и дипломским круговима“, да је „изненађење потпуно“, те да у бонским званичним круговима влада и „запрепашћење“. Из Амбасаде ФНРЈ у Вашингтону стизала је вијест о америчком врло резервисаном реаговању на долазак „Руса“ у Београд, „иако су јако импресионирани саставом руске делегације и не могу а да не признају, иако не радо, то као наш крупан успјех“. Југословенска амбасада у Њу Делхију је јављала да је долазак „Руса“ код азијских западних дипломата оцијењен као југословенска пobjеда. У телеграму југословенске амбасаде у Швајцарској, упућеном Државном секретаријату за иностране послове ФНРЈ, стајало је: „У палати ОУН у Женеви вест о посети совјетских руководиоца Београду изазвала је велику сензацију, а сви коментари се слажу у томе да та посета значи велику победу Југославије и њене политике. Готово нико у ОУН не мисли да би резултат могао бити повратак Југославије у совјетски блок, али велика већина је уверена да ће совјетски и југословенски разговори још појачати неутралистичке тенденције југословенске спољне политике“...

Совјетска делегација је у Београд стигла 26. маја 1955. године, у поподневним часовима, авионом на коме је, на средини репног пераја, сијала петокрака звијезда, а испод ње број - 007. Након доста суздржане атмосфере на батајничком аеродрому, којој је неодмјереним говором допринио и сам Хрушчов оптужујући за сукоб Берију, Абакумова и друге, расположење је знатно поправљено на вечерњем пријему који је у Бијелом двору Тито приредио за ове изузетне госте.

На разговорима који су наредних дана вођени у Београду, атмосфера је, уз коју повремену варницу Титових или Хрушчовљевих сарадника, била неочекивано добра. Било је ту, у ствари, свега помало - нападне отворености, увијене искрености, неконтролисаних емоција, правдања и исповиједања, како с једне, тако и са друге стране. Али пажњу, на крају, још једном ћемо закратко задржати на Титу и Хрушчову - главним актерима југословенско-совјетског помирења.

У једној од својих дискусија на овим разговорима, Тито је истакао да му је више „додијало разговарати са сваким који долази из иностранства“ и притом слушати исте приче - „они увек: те зашто ви немате више партија, зашто немате више слободе, зашто ви ово, зашто ви оно“. На повремене „жаоке“ совјетске стране да је основни циљ „западњака“ био да Југославију одвоје од СССР-а и отргну из породице „братских социјалистичких народа“, Тито је рекао: „ја се потпуно слажем с тим да су они хтјели да нас одвоје од вас. Али, на нас то није могло деловати (...)“. У више наврата констатујући „да нас они (западњаци - прим. Р. Л) не воле“, да све хоће да окрену „на своју корист“, Тито се пред Хрушчовом, Булгањиним, Микојаном и осталим члановима совјетске делегације, али и пред својим првим сарадницима, готово исповиједао: „Не би мене ни ђаво натерао да идем ка неком другом систему. Ја сам се целог живота борио за комунизам, за социјализам. Целог живота сам се ја борио, нисам ја за паре био револуционар. Ја нисам за новац седео на робији, ни ја ни моји другови. Ја нисам за новац проживео цео мој живот на револуционарном раду. Како бих се ја могао одрећи од самог себе, зашто то мислите? Како бих се могао одрећи од свога ја? Ја себе сматрам саставним делом идеје марксизма - лењинизма“...

Тито је на упадљив начин настојао да придобије благонаклоност новог совјетског руководства, свјестан вишеструке користи коју би му то могло донијети и на спољном и на унутрашњем плану. Помирење с „Русима“ му је омогућавало да смањи зависност Југославије од Запада, да смањи оружане снаге и снизи трошкове за наоружање, да успостави покидане везе и бар дјелимично поврати свој утицај у комунистичком свијету, потпуно дезактивира активност југословенске информбировске емиграције у СССР-у и земљама социјалистичког лагера, али и да колико-толико санира посљедице информбировштине у земљи, конзервира постојеће стање и додатно учврсти своју власт.

Од помирења с Југославијом и СССР је, с друге стране, имао вишеструку корист. Говорећи о томе, Хрушчов је на пленуму ЦК КПСС, одржаном јула 1955. године у Москви, а посвећеном политици СССР-а према Југославији након повратка совјетске делегације из Београда, поред осталог, рекао: „... Слаби се зависност Југославије од САД, сужавамо фронт агресивног империјалистичког табора, уперен против СССР-а и народно-демократских земаља. Стварају се нормални услови за народно-демократске земље које се граниче са Југославијом, смањује се напетост

не само међу нашим земљама, већ и у целој Европи...“ Из Хрушчовљевог уводног излагања, као и из низа дискусија на Пленуму, јасно се види да је основни циљ совјетског приближавања Београду био „преваспитавање“ руководиоца СКЈ (о чему је Микојан у својој дискусији нарочито опширно говорио) и тим путем „довођење Југославије на позиције лагера“. Осим „одвајања Југославије од Америке“ посебно важно мјесто у погледу циљева било је истицање „војно-стратешког значаја Југославије за лагер“, што се касније иначе често понављало, сходно жељама Хрушчова да од Југославије направи „forpost лагера“. Али, жеље су једно, а историјска остварења друго.

Након огромног искуства с „Русима“, Тито је добро познавао границу до које би на том путу безбједно могао ићи, а није био спреман ни да се одрекне благонаклоности Запада која му је у читавом периоду сукоба била више него драгоцјена. Велики мајстор „примијењене дијалектике и еквилибристике“ знао је да улогу моста и тампон државе између сукобљених блокова никако не смије довести у питање, јер би тиме ризиковао и равнотежу међународног положаја Југославије.

И у западним метрополама су се надали да ће Југославија, у годинама и деценијама које слиједе, остати у „нормалним“ односима, како према „Русима“, тако и према западу. То се уистину и догодило, али даља анализа излази из оквира наше приче.

Radoica Luburić

YUGOSLAVIA BETWEEN EAST AND WEST 1945-1955

S u m m a r y

Position of Yugoslavia in universal scales was established in Moscow and on Crimea in 1944-1945. By Tito's "decanting" to Soviet side in the first post war years, that relation was disturbed, but, after the sensational conflict in the block in 1948, until Stalin's death in 1953, the Yugoslav pendulum was increasingly inclined towards the West. The reconciliation of Yugoslavia with the USSR in 1953-1955 and the countries that were in Soviet ideological orbit, coupled with simultaneous maintaining of good relations with West, too, has balanced the position of Yugoslavia providing it with several decades lasting role of buffer state between East and West, what Tito, that "top-level tightrope dancer", skillfully used until his death in 1980. Such position of Yugoslavia, in the entire cold war period, was more or less convenient to both one and the other block. By tectonic disorders, globally developing before us by the end of eighties and beginning of nineties of the past century, Crimean system was thorn down, therefore the function of Yugoslavia as a buffer state between the rivaling powers of after war powers ceased.